

BOEKBESPREKING

Dr W. Brakel: DE INDUSTRIALISATIE IN NEDERLAND NA 1945 (deel I van de Serie Aspecten der Economische Politiek) Stenfert Kroese, Leiden 1954

door Prof. Dr J. F. Haccóti

Het is niet eenvoudig een oordeel te geven over deze studie, welke beoogt langs macro-economische weg te toetsen of het industrialisatie-programma der Regering voor de eerste periode is geslaagd. De moeilijkheid ligt aan de ene kant in de — overigens zeer toe te juichen — zeer compacte behandeling: in een studie van 152 bladzijden met 20 bladzijden bijlagen vindt het onderwerp zijn bespreking. De wijze van behandeling maakt de lezing niet eenvoudig; daarbij zij echter dadelijk toegegeven, dat een andere opzet moeilijk zou zijn geweest. Bovendien heeft Brakel zich — en dit is de andere kant — strikt aan zijn onderwerp gehouden, hetgeen onvermijdelijk een eenzijdigheid moest teweegbrengen, welke, op zichzelf alleszins verdedigbaar, toch wel bepaalde vraagstukken en dus bepaalde algemene aspecten, overigens bewust, buiten beschouwing laat.

Ik wil mijn conclusie vooropstellen: het is een knappe studie en omdat ik in het algemeen, behalve voor een verband tussen zeer macro-economische grootheden, sceptisch sta tegenover de gekozen methode, acht ik in deze studie juist de voorzichtigheid, met welke zij wordt gehanteerd, een verdiende te meer. Bij herhaling waarschuwt de schrijver voor de beperkte waarde der gegevens en verlaat hij de weg van de macro-economische analyse om zich langs wat men tegenwoordig de micro-economische weg pleegt te noemen, te overtuigen van de juistheid der conclusies. Brakel benadert zijn onderwerp voortdurend weer aan de hand van het beschikbare materiaal, dat vrij rijkelijk aanwezig is, omdat het onderwerp de algemene aandacht, ook in de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, heeft gehad. Desondanks mag zeker niet worden gesteld, dat deze studie overbodig zou zijn; integendeel, zij ontleent haar waarde juist aan de — op zichzelf geslaagde — poging om tot een samenvatting van het geheel, zij het eenzijdig op de industrialisatie gericht, te komen.

Het boek is ingedeeld in zeven hoofdstukken en vergezeld van acht bijlagen plus een verantwoording der geraadpleegde literatuur. Na de probleemstelling wordt in het tweede hoofdstuk het verloop en de betekenis van de industrialisatie geschetst, waarna de analyse in volle omvang wordt ontwikkeld. Uitgaande van de economische situatie na de oorlog (hoofdstuk 3) volgen als hoofdstuk 4 structuur en particuliere industriële investeringsactiviteit, als hoofdstuk 5 conjunctuur en particuliere industriële investeringsactiviteit en als hoofdstuk 6 het industrialisatiebeleid. Slotbeschouwingen over verleden en toekomst voltooien als hoofdstuk 7 de hoofdstekst. In de bijlagen zijn cijfers en berekeningen, alsmede grafieken, ter verdere toelichting opgenomen.

Het heeft geen doel hier op de methode zelf in te gaan. De lezer zal herhaaldelijk constateren, dat Brakel zich bewust is van de beperktheid van de middelen, waarover zij nog beschikt. Het zijn voor een groot deel schattingen als resultanten van de werking van een aantal krachten en de waarde van een dergelijke studie hangt dan ook voor een zeer belangrijk gedeelte af van enerzijds de accuraatheid en vooral de volledigheid dezer ramingen en anderzijds van de vervlochtenheid van het krachtenspel, hun onderlinge krachtverhouding en de wijze waarop — en dus de „micro-economische” mate van kennis waarmee — deze resultaten worden geïnterpreteerd en gehanteerd.

Het kiezen van een concreet afgebakende periode van onderzoek heeft voor de behandeling een groot voordeel, doch evenzeer bezwaren. Het voordeel is, dat men gebonden is in de behandeling aan een bepaald tijdvak. De bezwaren hangen enerzijds samen met het feit, dat een ontwikkeling niet op een bepaald ogenblik kan worden afgesloten, doch integendeel de gevolgen eerst op een later ogenblik, dank zij optredende vertragingfactoren, ten volle tot uiting kunnen komen. Anderzijds echter hangen zij ook samen met het feit, dat een bepaalde periode op zichzelf moeilijk uit het geheel kan worden gelicht, omdat het de — niet zelfstandige — schakel is welke verleden en toekomst verbindt; dit geldt zelfs, zij het in mindere mate, hier, hoewel Nederland sterk geschonden en gemutleerd uit de oorlog te voorschijn kwam. Vandaar dan ook, dat Brakel aan de bespreking van zijn onderwerp een oriëntering over de toestand omstreeks 1945 laat voorafgaan en in zijn slotbeschouwingen ook de toekomst betreft.

De literatuur over de industrialisatie is uitgebreid en dan worden onder het begrip vaak heel verschillende dingen verstaan. Het is dus goed, dat de auteur uitdrukkelijk stelt wat hij in deze sector wenst te brengen: industrialisatie is elke fysieke uitbreiding van de industriële kapitaaluitrusting, waarbij ervan wordt uitgegaan, dat onder het begrip kapitaaluitrusting alleen de vaste activa vallen en waarbij het vraagstuk der vervangingsinvesteringen mede in de beschouwingen wordt betrokken, omdat nu eenmaal, aldus de auteur terecht, een uitbreiding alleen dan een feitelijke expansie in-

houdt als tevens voor het intact houden van het bestaande apparaat wordt gezorgd (blz. 6).

De studie leidt Brakel tot de conclusie, dat gegeven de gunstige conjunctuur de industrialisatie in de Marshall-periode haar bijdrage tot de verhoging van de nationale welvaart ruimschoots heeft geleverd. Zij had immers, aldus de auteur, in ieder geval tot effect, dat de industriële capaciteit voldoende werd uitgebreid om: a. voor de toename der beroepsbevolking in de industriële sector voldoende opnemingsmogelijkheden te scheppen ondanks het feit, dat deze toeneming sterker was dan aanvankelijk werd geraamd; b. een voldoende bijdrage te leveren tot een krachtig stijgende arbeidsproductiviteit; c. de gevolgen van deze stijging voor de werkgelegenheid volledig op te vangen (blzz. 31 en 143). Deze conclusie kan zeker worden onderschreven en het doet aan de waardering voor het beleid ten aanzien van deze sector zeker niet af, indien daarbij nogmaals op de voorgrond wordt gesteld, hoe Nederland uit de tweede wereldoorlog te voorschijn is gekomen, een situatie welke ook door Brakel wordt geschetst. De overheid stond hier voor de zeer moeilijke taak na 1945 een beleid te bepalen en dus prioriteiten te stellen voor het herstel en orde te scheppen in de monetair toestand en ontwikkeling. Het zeer belangrijke aspect der monetaire vraagstukken in die tijd komt slechts terloops ter sprake, waarbij echter wel op hun betekenis wordt gewezen.

Ook de, van zin voor de realiteit getuigende, opmerking op blz. 96, dat de nauwkeurige overeenstemming tussen de taakstelling der industrialisatienota's en de in de Marshallperiode gerealiseerde industriële expansie toevallig moet zijn, doet aan de waardering zelf niet af.

De grote vraag in dit kader is of hier van een beleid van de overheid met betrekking tot de industrialisatie kan worden gesproken. Hier zal thans niet worden ingegaan op dit veel misbruikte begrip zelf. Op tal van punten, zoals bv. ook door het, in de vorige alinea weergegeven, gebruik van het woord taakstelling, leidt de studie tot de conclusie, dat Brakel inderdaad hier ziet een overheidsbeleid, ook al constateert hij op andere plaatsen — zo bv. in het begin van zijn beschouwingen over het industrialisatiebeleid — dat de rol van de overheid in onze economie „uit de aard der zaak een beperkte” is, omdat het beleid zich principieel zal moeten bepalen tot het scheppen van zo gunstig mogelijke algemene voorwaarden voor de ontplooiing der particuliere investeringsactiviteit, waarbij de externe economische situatie en de andere beleidsdoelinden gegeven uitgangspunten vormen (blz. 96).

Inderdaad is juist, dat eenmaal het beleid bepaald zijnde, de andere beleidsdoelinden data zijn geworden voor de beschouwing van het industrialisatiebeleid, doch dit is iets geheel anders, dan dat men in het beperkte geheel van krachten (arbeid en in kapitaalgoederen te investeren vermogen) een industrialisatiebeleid stelt. Dan toch wordt het wel degelijk de vraag of de prioriteiten juist gesteld zijn en of niet meer aandacht aan andere sectoren — zoals de woningbouw — had moeten worden besteed. Dit echter gaat buiten deze studie om, welke niet het overheidsbeleid in zijn geheel doch alleen dat deel, dat als industrialisatiebeleid eruit wordt gelicht, wil bespreken. Het feit, dat echter de middelen, welke hier als industrialisatiebeleid worden besproken, op zichzelf middelen zijn welke ook, in het kader van het gehele beleid, voor de industrialisatie van betekenis waren, maakt een dergelijke behandeling eenzijdig met alle gevaren van dien. Vooral ook omdat reeds dadelijk tevens de vraag rijst of de beschikbare krachten en middelen niet van andere sectoren zijn weggetrokken, waardoor het beeld van de industrialisatie geflatteerd is tengevolge van het onttrekken elders: de industriële groei zou dan niet harmonisch in het geheel der prioriteiten, doch geforceerd ten koste van andere — wellicht zelfs dringender — prioriteiten kunnen zijn geschied.

Men kan zich dan ook ernstig afvragen of van een industrialisatiebeleid kan worden gesproken, en zal in het bevestigende geval andere maatstaven voor de beoordeling dienen aan te leggen dan alleen het antwoord op de vraag of macro-economisch nu wel een bepaalde omvang van de investering in een bepaalde periode is bereikt. Immers, gezien de betekenis welke de overheid en de Nederlandse gemeenschap in haar meerderheid aan de industrialisatie voor ons land toekent, gaat het dan niet meer alleen om een globale overeenstemming in de investeringen, doch bovendien om een zodanig systematische opbouw van deze investeringen in industrieën, dat daarop voortbouwend een harmonische verdere uitbouw kan worden verkregen. Ik neem aan, dat de regering inderdaad — zij het in ruwe trekken — een dergelijk plan had en heeft en slechts dan zou kunnen worden gesteld, dat de taakstelling bereikt is, indien niet alleen overeenstemming in omvang maar ook in structuur zou zijn geconstateerd. Over dit laatste en m.i. wel zeer essentiële onderdeel van plan en verwezenlijking wordt in de beschouwingen van Brakel wel heel weinig positiefs gezegd.

Indien niet meer kan worden vastgesteld dan dat het doel macro-economisch in een

bepaald tijdvak wordt bereikt, dan dient voor de betekenis van deze conclusie wel te worden bedacht, dat dit resultaat, komende uit een algemeen tekort, nu niet zo moeilijk is en dat elke waardering van dit bereikte effect ten nauwste samenhangt met het antwoord op de vraag of op het gelegde fundament logisch kan worden voortgebouwd.

In dit verband — en dus ook in het kader van de beleidsvraag — stelt Brakel, dat ook bij de industrialisatie aan het bedrijfsleven zo veel mogelijk vrijheid is gelaten. Deze vrijheid kan m.i. volledig worden toegejuicht, doch dan krijgt het begrip industrialisatiebeleid en industrialisatiepolitiek een geheel andere inhoud, afgescheiden van de invloed, welke de overheid rechtstreeks kon oefenen direct door eigen investeringen — volgens Brakel van relatief beperkte betekenis — en indirect door opdrachten. Ik persoonlijk zie in de industrialisatie van na 1945 weinig systeem en ik meen, dat de expansie zeker niet zodanig is geschied, dat daarop na de eerste periode een logische uitbouw mogelijk is geweest.

Wel heeft de regering op een, overigens als zeer gelukkig te kwalificeren, wijze er naar gestreefd — en dit is een kwestie van algemeen beleid waarin tevens de industrialisatie een belangrijke plaats had — om de voorwaarden zo goed en de belemmeringen zo klein mogelijk te houden, daarbij de industrialisatie naar vermogen bevorderend. Daardoor kan een resultaat worden verkregen, dat globaal aan de verwachtingen beantwoordt, doch er zijn zeker factoren, welke een harmonische opbouw als fundament voor een latere uitbouw hebben tegengewerkt.

De handhaving van de arbeidsvrede in de jaren na 1945 en het stellen van orde op de monetaire vraagstukken waren zeker de meest dringende voorwaarden voor een heropbouw en expansie van ons bedrijfsleven. Het feit, dat op dit gebied afdoend resultaat is geboekt, gevoegd bij het vertrouwen dat de tegenwoordige president van de Wereldbank Black persoonlijk in Nederland stelde, gevoegd ook bij de latere Marshall-hulp, de gevoerde open-deur-politiek en ten slotte de wijze waarop aanvankelijk, ook via de hoge belastingen, het landsbeheer is gevoerd, hebben zeker veel tot dit resultaat bijgedragen. Daarbij kwam na 1949 een gunstige conjunctuur — op welke Brakel ook herhaaldelijk wijst — kwam het feit dat West-Duitsland lang als aanbieder uit de markt bleef en dat Nederland in de wereld een goedkoopte-eiland was en nog is. Daardoor kon ook het beeld ontstaan, dat de grootste vooruitgang verhoudingsgewijze in de exportsector kon worden geboekt. Dit geheel van omstandigheden maakte het voor de ondernemingen aantrekkelijk tot nieuwe investeringen over te gaan, hetgeen bovendien is bevorderd enerzijds door de gecreëerde belastingfaciliteiten (waarvan Brakel m.i. evenals van het hoge tarief de psychologische invloed onderschat), anderzijds ook door de niet genoemde wet op de dividendbeperking.

Het is echter de vraag of daar waar in het economisch leven is ingegrepen — vooral bij de loon- en huursectoren — niet te star de bestaande lijn is doorgetrokken en of er bovendien niet een tijdstip is geweest, waarop het aanbeveling zou hebben verdiend het niveau van de wisselkoers te herzien. Hoewel Brakel het niet volledig eens is met de door de overheid gevoerde politiek, meent hij overwegend toch wel, dat zij juist is geweest en wil hij haar ook in beginsel voor de toekomst bestendig zien.

Het is een van de goede facetten van deze studie, dat ook aan de mentaliteit van ondernemers en arbeiders aandacht wordt besteed. Deze mentaliteit toch is zowel qua scheppingsdrang als ook in het aanvaarden van het beleid van grote betekenis geweest. Het blijkt echter thans — en ook reeds voordien wel — dat de spanningen om de lonen voortdurend groter worden. Er zijn reeds een aantal uitbarstingen geweest, welke erop wijzen, dat de ontevredenheid over deze politiek steeds groter wordt. Trouwens, ook reeds in de jaren door Brakel besproken, werd gepoogd het gevoerde loonbeleid te ontduiken, gedeeltelijk — en vermoedelijk in veel omvangrijker mate dan wij vermoeden — door zwarte lonen en andere betalingen, gedeeltelijk, ook in de overheidssfeer, door de rangeninflatie, welke in de toekomst eveneens moeilijkheden zal geven indien men tot normale verhoudingen wenst terug te keren en dit zal eens moeten. Hier liggen een aantal vraagstukken, welke onverbrekkelijk met de industrialisatie en de eerste periode van de taakstelling samenhangen en welke bij de beoordeling van de resultaten mede in de beschouwingen dienen te worden betrokken.

Het betoeg van Brakel dat ook in de toekomst een loonbeleid noodzakelijk zal zijn — zij het met een verdergaande loondifferentiatie — teneinde te voorkomen, dat door een dalende winstvoet en daarmee gepaard gaande verminderende investeringslust en door een daling van het besparingsniveau de verdere ontwikkeling in gevaar wordt gebracht (blz. 151/152), is zeer aanvechtbaar. Dit toch zou in feite betekenen, dat de industrialisatie een kasplantje zou zijn, dat alleen maar in leven kan worden gehouden door een bescherming van de exportactiviteit door kunstmatig Nederland als goedkoopte-eiland te handhaven. Kan men met het betoeg over de opvoedende invoerrechten — mits deze inderdaad goed worden toegepast — nog vrede hebben, indien door kunstmatig laag gehou-

den lonen — dit toch is de inhoud van het begrip loonbeleid — een verhoogde graad van mechanisatie moet worden tegengegaan en een verdere industrialisatie moet worden bevorderd teneinde structurele werkloosheid te voorkomen, dan zou het gevoerde beleid toch wel zeer kwetsbaar zijn geweest en blijven, omdat het dan in werkelijkheid zou zijn en worden gevoerd op de rug van bepaalde maatschappelijke groepen. De redenering, dat deze anders de gevolgen van de structurele werkloosheid zouden moeten dragen — een betoog, dat gelukkig bij Brakel niet wordt aangetroffen — gaat zeker niet op; moeten er door de Nederlandse gemeenschap bepaalde offers worden gebracht ten behoeve van de Nederlandse ontwikkeling als geheel, dan kunnen deze m.i. niet van bepaalde groepen, die toevallig iets meer bij het vraagstuk zijn betrokken (arbeiders, huiseigenaren) worden geëist, doch moet de gemeenschap als geheel deze brengen. Overigens moet men zich bij dit betoog toch wel ernstig afvragen, wat er van liberalisatie en integratie — waarop onze industrialisatie moet zijn gebaseerd — terecht moet komen, indien in plaats van met invoerrechten thans met kunstmatig laag gehouden productiekosten wordt gewerkt.

Het komt mij intendeel voor, dat een grotere mate van vrijheid in de loonsector op langer zicht alleen maar bevorderend kan werken voor een verdere harmonische ontwikkeling; zij kan echter slechts zeer geleidelijk ontstaan, omdat anders repercussies met ernstige gevolgen zouden kunnen optreden en ook dan zal zij m.i. gepaard gaan met een — overigens wenselijke — consolidatie en met het alsnog corrigeren van bepaalde scheef gegroeide verhoudingen. De kracht van Nederlands handel en industrie heeft, zoals terecht ook door Brakel wordt gesteld, nooit gelegen in kunstmatig gevormde verhoudingen, maar intendeel juist in de mogelijkheid van vrije ontplooiing. Wel is in de jaren dertig een andere toestand gegroeid, doch nu de liberalisatie grotere omvang heeft gekregen, geeft deze mogelijkheden tot vrijere ontplooiing en dan kan op de duur alleen maar een grotere vrijheid ook in de loonvorming leiden tot een verhoging van het welvaartspeil. Het kan nooit wenselijk zijn kunstmatig een goedkoopte-eiland te handhaven. Dit zal de structuur in Nederland kwetsbaar maken en onvermijdelijk repercussies in het buitenland oproepen.

De binnenlandse kwetsbaarheid is er m.i. gedeeltelijk reeds. Door de, in verhouding tot de vervangingswaarde, te lage afschrijvingen en door de, eveneens in verhouding tot de vervangingskosten, te lage huren wordt de export op kosten van het kapitaalbezit bevorderd. De stelling van Brakel e.a. dat de afschrijvingen, zolang maar op vervangingswaarde-basis wordt afgeschreven, dan wel in een expanderende economie wordt geleefd, nationaal-economisch een groter bedrag zouden vrij maken dan voor investering nodig is, komt mij niet geheel juist voor. Zij geldt zolang een regelmaat wordt gehandhaafd, zij geldt niet indien vervangingen op een bepaald tijdstip in grote omvang ineens moeten plaatsvinden, zoals aanstonds voor Nederland het geval zal zijn. Doch afgescheiden hiervan, een der gevaren in het verleden is m.i. geweest, dat individueel door de ondernemingen beschikbare middelen, welke naar hun wezen geen liquiditeiten doch voor heraanschaffing van duurzame productiemiddelen gebonden saldi waren, voor expansie zijn gebezigd. Op de duur kan dit tot ernstige moeilijkheden bij de vervanging leiden, welke dan ook nationaal-economisch repercussies hebben omdat de besparingen dan niet aan deze sector blijken te zijn toegevoegd en bovendien de verliezen investerings- en verbruikspatroon beïnvloeden. Door de gunstige jaren zullen ditmaal de moeilijkheden vermoedelijk voor een groot gedeelte worden voorkomen, omdat de, in deze jaren gemaakte winsten kunnen dienen tot aanvulling van de saldi, welke voor de vervanging der duurzame productiemiddelen gebonden moeten zijn. Dan echter is deze expansiefinanciering een gevaarlijk vooruitlopen op toekomstige winsten geweest, dat in dit geval door een gunstige conjunctuur is gehonoreerd. Het blijft echter een vraag in hoeverre de export voldoende afschrijving op vervangingswaarde-basis heeft toegestaan, resp. voldoende winstgevend is geweest om in de toekomst deviezen voor vervanging van de uit het buitenland afkomstige productie-apparatuur te verschaffen.

Ten aanzien van het vraagstuk van de export in verband met de industrialisatie wil ik nog een tweetal punten aanvoeren, welke door Brakel niet worden behandeld. In de eerste plaats wil ik dan wijzen op de winst in deviezen, welke Nederland met de transitio- en driehoekshandel heeft gemaakt en welke juist ook in de jaren van het hier besproken tijdvak van grote betekenis voor de industrialisatie is geweest, omdat zij mede — en vermoedelijk zelfs in belangrijke mate — in staat heeft gesteld de uitrusting uit het buitenland te betrekken. Er bestaat hier te lande een neiging om de betekenis van deze handel sterk te verkleinen; het is voor mij echter zelfs de vraag of de door hem behaalde winsten niet groter zijn geweest dan die van de industriële export.

Het tweede punt, dat door Brakel niet wordt behandeld, doch m.i. rechtstreeks in de probleemstelling past, is de vraag van de verhouding industrie tot landbouw. Hoe ster-

ker de industrialisatie hier te lande wordt bevorderd en hoe meer de industrie tot export moet komen, des te moeilijker zal het op de duur kunnen worden afzet voor onze land- en tuinbouwproducten in het buitenland te vinden, tenzij de in aantal toenevende bevolking ondanks de vergrote industrialisatie hier te lande toch nog een grotere invoer van industrieproducten van elders noodzakelijk zou maken. Een toenemende bevolking geeft door een bredere basis van de vraag in eigen land reeds nieuwe mogelijkheden voor industrialisatie doch indien men deze laatste kunstmatig forceert en tegelijkertijd een landbouwbeleid voert dat ten doel heeft hier een inkomen voor de boer te doen ontstaan, dan zullen op de duur de verhoudingen in de exportsector steeds meer kunnen worden scheefgetrokken met als gevolg, dat de exportprijzen van onze agrarische sector gedrukt worden, hetgeen weer spanningen in de binnenlandse sfeer moet veroorzaken. Hoe meer de industrialisatie gebaseerd op exportmogelijkheden wordt bevorderd, des te heftiger zal in de export de strijd om de „invoergulden” worden tussen industriële en agrarische sector; hoe meer de industrialisatie op de binnenlandse markt wordt gericht, des te minder mogelijkheden ontstaan er, door een verkleining van de import van buitenlandse industriële goederen, voor onze agrarische export. Naarmate ook de aflossing der buitenlandse schulden plaats heeft gehad en anderzijds Nederlandse investeringen in den vreemde profijt afwerpen — beide overigens wenselijke zaken — des te moeilijker eveneens zal de export het krijgen en des te meer strijd zal tussen beide sectoren ontstaan, waarbij de dwang der omstandigheden dus tot verliesgevende export zal kunnen leiden. Natuurlijk is het denkbaar de export door credietgeving aan het buitenland, dus kapitaaluitvoer, te steunen, doch dan komen daarvoor slechts bepaalde sectoren in aanmerking en dan moet bovendien worden bedacht, dat dit bij een expanderende industrialisatie zonder binnenlandse geldschepping maar weer zeer beperkt mogelijk is, wil de expansie der industrialisatie niet in gevaar worden gebracht. De vesteringen van Nederlanders in het buitenland vormen pro resto ten opzichte van die van buitenlanders slechts een beperkte post en kunnen dus buiten beschouwing blijven.

Veel hangt in dit verband af van de conjunctuur en deze neemt, ook zonder dat het landbouwaspect door de auteur in zijn beschouwingen wordt betrokken, bij Brakel een belangrijke plaats in de beschouwingen in. Hij is — terecht — van oordeel, dat de overheid thans over meer middelen beschikt dan voorheen om invloed op het economisch getij te oefenen. Indien men dit ook stelt voor de Nederlandse overheid, dan zou de vraag kunnen opkomen of deze middelen dan wel zo gelukkig zijn gebruikt, of met andere woorden mede de taakstelling in het kader der industrialisatie er niet toe heeft geleid, dat te weinig een remmende invloed is geoefend. Immers, thans bestaat een „negatieve” werkloosheid en een dergelijke toestand, welke op de duur repercussies moet hebben, maakt een economie veeleer kwetsbaar dan sterk; zij veroorzaakt spanningen, welke zich tenslotte moeten ontladen.

Persoonlijk ben ik van oordeel, dat bij een grotere mate van liberalisatie — en ook zelfs zonder deze — Nederland te weinig invloed op de economische gang van zaken in de wereld, en dus ook in ons eigen land, kan oefenen en dan zal de Nederlandse regering dus voor de algemene gang van zaken te onzent weinig met een conjunctuurpolitiek kunnen bereiken, vooral ook als er vrede en stagnatie in de bewapening zou komen. Het is in de afgelopen jaren zo meegelopen, omdat de conjunctuur in de beschreven periode, ook door het gebrek dat elders bestond, zo gunstig is geweest — en dus treft de Nederlandse regering in deze geen verwijt — doch dan is het ook logisch te stellen, dat daardoor, gegeven het gecreëerd zijn van de voorwaarden, de doelstelling kon worden bereikt. De wijze, waarop Brakel ons dit schildert, is een knappe prestatie. Alleen komt dan toch wel de vraag op welk effect bij een keer in de conjunctuur kan worden verwacht van het door Brakel op blz. 150 aanbevolen beleid: de maatregelen zouden primair zoveel mogelijk moeten worden gericht op een rechtstreekse bevordering van de industrialisatie, met name een flinke verlaging, resp. algehele afschaffing van de belasting op bedrijfswinsten, verlaging van de arbeidskosten e.d. Nog daargelaten de eenzijdigheid in het beleid met bevoordeling van bepaalde groepen, is het de vraag waar deze industrieën afzet zouden moeten vinden. Hier wreekt zich m.i. de beperkte doelstelling van de studie, evenals in het betoog op dezelfde bladzijde met betrekking tot de deflatie.

Het is bij een gunstige conjunctuur alleszins begrijpelijk, dat weinig mislukkingen aan de dag zijn getreden; m.i. zijn zij er wel degelijk. Zij zullen pas goed en duidelijk tot uiting komen na een kentering in de conjunctuur en afgewacht zal moeten worden of en wanneer deze zal optreden. Eerst dan zal het resultaat van de opbouw nader kunnen worden beoordeeld, ook al is dan ongetwijfeld juist wat Brakel stelt, dat nationaal-economisch het grootste deel van de productie-apparatuur zal blijven bestaan.

In het kader van de industrialisatie is ook van betekenis de emigratie van arbeiders, welke door Brakel als gegeven wordt beschouwd. Het is nog altijd een vraagstuk tot welke categorieën van bekwaamheid de emigranten-vaklieden behoren, doch dat er

vele goede vertrokken zijn, is bij een streven naar industrialisatie altijd een betreurenswaardig feit, omdat op de duur juist in een West-Europees land een industrialisatie alleen kan slagen, indien het bedrijfsleven — in verband met de industrialisatie-neiging in grondstof producerende landen — over een grote vakbekwaamheid in de arbeidskracht beschikt, waardoor het zich op de hogere veredeling kan toelaggen.

Ter verkrijging van deze grote vakbekwaamheid is een voldoende aantrekkelijkheid in het werk en in verdere scholing en dus ook in de beloning noodzakelijk en ook in dit opzicht is het de vraag of de loonpolitiek niet te lang te star is gebleven.

Ook het vraagstuk van de emigratie heeft meer facetten dan het hier geschetste; de toenemende bevolking stelt vraagstukken, maar in het kader van de industrialisatie is emigratie meer dan een datum; wegtrekken van geschoolde arbeid wordt dan nl. alweer een vraagstuk in het verband van de industrialisatie zelf. Het is uiteraard hier niet de plaats om op al deze vraagstukken, zomede de beoordeling van het landbouwbeleid met zijn moeilijke problemen in te gaan; het heeft echter zin hierop te wijzen omdat het regeringsbeleid een veelheid van facetten moet omspannen en conclusies voor een bepaald gebied zonder ook de andere vraagstukken in de beschouwing te betrekken, tot een gevaarlijke eenzijdigheid kan leiden.

Brakel is van oordeel dat de gevoerde overheidspolitiek, welke specifiek op de bevordering der industrialisatie was gericht (psychologische aanpak, toenemende steunverlening aan technisch spuurwerk, opleiding van vakarbeiders, aantrekken van buitenlandse deelnemingen, openleggen van ontwikkelingsgebieden, opvoedende bescherming, eigen industrialisatie-activiteit der overheid e.d.) in het algemeen geslaagd mag worden genoemd (blz. 146). Wat de algemene economische politiek betreft, meent hij, dat de loonpolitiek de industrialisatie heeft bevorderd, de conjunctuurpolitiek tot en met 1950 haar niet heeft tegengewerkt, doch het op contractie der binnenlandse bestedingen gerichte beleid van 1951, dat zijn doel zou hebben voorbij geschoten, dit wel heeft gedaan door een daaruit voortspruitende daling van de investeringslust. Het beleid ten aanzien van het algemene uitgavenniveau heeft z.i. de investeringsbereidheid niet ernstig geschaad. (blzz. 147/8). Ten aanzien van enkele dezer punten heb ik reeds van een andere kijk blijk gegeven.

Tenslotte stelt hij, dat in theorie de industrialisatie op twee punten in deze periode is tekort geschoten. In de eerste plaats, omdat de belangrijke achterstand in vervangingsinvesteringen nog slechts ten dele is ingehaald geworden, waardoor in een vrij groot deel van het bestaande productie-apparaat de mechanisatie geen gelijke tred zal hebben weten te houden met de ontwikkeling elders, waardoor de verhoging van de arbeidsproductiviteit in de toekomst kan worden afgeremd (blzz. 143/4). Het is de vraag of in de practijk de grens tussen vervangings- en expansie-investering wel scherp valt te trekken en ik ben door lezing van Brakels betoog niet van de *juistheid* overtuigd geworden.

In de tweede plaats, omdat het niet is gelukt in de gunstige conjunctuur in deze periode de industriële investeringen zodanig op te voeren, dat daardoor een zekere reserve werd gevormd voor eventueel komende minder goede jaren (blz. 144). Het desbetreffende betoog is mij niet duidelijk. Immers, ongetwijfeld zal de neiging tot investering over het algemeen in de gunstige conjunctuur groter zijn dan in een minder gunstige; doch zeker niet als een reserve-investering maar alleen voor zover wordt gemeend, dat deze vruchten op korte termijn zal afwerpen. Een belangrijk vooruitlopen ten aanzien van de door de overheid opgestelde „taakstelling” kan dus alleen maar worden verwacht, indien de investeerders daarin kansen zien en niet vrezen door bv. een tekort aan arbeiders straks in het productief maken der investering te zullen worden belemmerd. Ook de investeringen in 1953 en 1954 in de industriële sector weerspiegelen, blijkens de onlangs gepubliceerde cijfers, niet de verbetering in de conjunctuur. Toch zou ik willen stellen, dat het feit van de thans bestaande „negatieve werkloosheid” er veeleer op wijst, dat in de investeringen in de hele 10 jaar na 1945 eerder van een teveel dan van een te weinig zou kunnen worden gesproken, ook al bestaat in een der sectoren buiten de industrie, nl. de woningbouw ter bevrediging van een der het meest essentiële geachte behoeften, nog een groot tekort.

Over de investering werd reeds in het begin dezer recensie gesproken; ik wil in dit verband thans nog een enkel woord zeggen in verband met de beschouwingen van Brakel over de zelffinanciering. Door de belangrijke mate van zelffinanciering — in het midden gelaten of het door Brakel genoemde cijfer de juiste orde van grootte weergeeft — is m.i. een opbouw van de industrialisatie naar dringendheid der behoeften vrijwel uitgesloten. Hoewel Brakel op blz. 93 dus terecht constateert, dat aan de grensnutnivellering van het kapitaal wel het een en ander heeft ontbroken, meen ik, dat zijn beschouwingen over de zelffinanciering in verband met het vereiste rendement niet tot de sterkste delen van de studie behoren (blz. 72 vlgg.). Immers, steeds meer wordt thans in het bedrijfsleven een streven waargenomen om een deel van de winst in het bedrijf te

houden zonder het aandelenvermogen evenredig te vergroten en zonder dat de toekomstige dividenden daardoor — algemeen gesteld — evenredig hoger worden. Daardoor komen de vraagstukken van rentabiliteit en risico geheel anders te liggen. De positie van de aandeelhouder is door de grotere gecompliceerdheid van de ondernemingen en van de omstandigheden voortdurend minder benijdenswaardig geworden. Ik meen, dat voor deze investeringen zelfs niet meer een bepaalde minimum winstvoet nodig is; elke rente, welke boven die voor semi-permanente beleggingen ligt, kan tot investering leiden, indien zelfs geen andere overwegingen — welke Brakel, gedeeltelijk, Dewing citerend, noemt waarbij de „sociale” buiten beschouwing blijven — een leidende rol spelen. Dit kan omdat ten opzichte van het, in verhouding tot het geïnvesteerde vermogen, kleine „aandelenkapitaal” een dividendpolitiek wordt gevoerd. Rente van het geïnvesteerde vermogen — als kostprijsfactor te calculeren — geeft dan al spoedig een „redelijk dividend”. Het zou een interessant onderzoek zijn, maar m.i. met een in sterke mate teleurstellend resultaat, indien eens van een aantal ondernemingen de rentabiliteit van het werkelijk geïnvesteerde vermogen zou worden nagegaan.

Tenslotte wil ik in verband met deze studie nog voor een tweetal punten aandacht vragen. In de eerste plaats is het de vraag of de verdere ontwikkeling naar het grootbedrijf, welke Brakel meent te constateren (blz. 50/1) aanwezig is en wenselijk zou zijn. In het algemeen wordt thans juist veel meer een streven waargenomen — dit geldt zowel voor de Verenigde Staten¹⁾ als te onzent — om te komen tot kleinere bedrijfs-eenheden, zij het veelal in het kader van grotere ondernemingen. Dit is begrijpelijk doordat, afgescheiden van andere factoren (arbeidersvraagstukken enz.), de capaciteit van de bedrijfsleiding — in tegenstelling tot die van de ondernemer — en bovendien het aantal leiders en subleiders, die grote eenheden met alle daaraan ook overigens verbonden nadelen (uiteraard naast de voordelen) kunnen leiden, beperkt zijn. In de schepping van de kleinere eenheden ligt m.i. juist de mogelijkheid en de kracht van een verdere uitbouw van de industrialisatie. In verband met het beschikbare leiderspotentiël zal deze verdere uitbouw m.i. in de vorm van het middelgrote en kleinere bedrijf moeten geschieden, waarbij het bovendien de vraag is of een verder doorgevoerde specialisatie met de daaraan verbonden marktvernaauwing en in veel gevallen een grotere conjunctuurgevoeligheid wel zo wenselijk is.

Een tweede punt tenslotte is de vraag of bij de export-activiteit door de Nederlandse industrie niet veel meer samenwerking met de handel moet worden gezocht. In het verleden is, in het algemeen gesproken en de gunstige uitzonderingen welke er ook toen zijn geweest daargelaten, export-activiteit nooit een der sterkste punten van onze industrie geweest en te veel is m.i. ook een terughouding tegenover de exporterende handel opgetreden. Een nauwe samenwerking met taakverdeling zou hier m.i. bevorderend kunnen werken. Uiteraard hebben grote bedrijven — en zelfs kleinere gespecialiseerde — zodanige verhoudingen, dat zij zelf hun export kunnen verzorgen, doch voor tal van industriële bedrijven kan samenwerking met en profiteren van de kennis en ervaring van de exporterende handel de aangewezen weg zijn om de kansen op de buitenlandse markten te verbeteren. Bij veel industriëlen echter schijnt een — overigens soms niet ongegronde — tegenzin tegen deze samenwerking te bestaan. Ook in dit verband geldt, dat industrialisatie alleen zin heeft als de afzetwegen voldoende worden geëffend en de laatste eis weegt zwaarder naarmate de industrialisatie verder voortschrijdt. Hier spelen naast kwantitatieve ook kwalitatieve aspecten een grote rol.

De studie van Brakel heeft mij tot een aantal uitweidingen geleid, welke gedeeltelijk buiten de in deze publicatie gestelde begrenzing liggen, doch dadelijk met het onderwerp verband houden. Het niveau van deze studie motiveert deze aandacht. Ik ben van oordeel, dat dit boek zowel voor hen, die belangstelling voor het onderwerp hebben, als ook van theoretisch standpunt in het algemeen als synthese een aanwinst in goede zin voor de literatuur betekent.

¹⁾ Vgl. John M. Blair: Does large-scale enterprise result in lower costs? Technology and size, in *The American Economic Review*, dl. 38 no. 2, 1948.